

University of Groningen

De gezondheidszorg in de Noord-Nederlandse koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid tussen 1818 en 1859

Roelfsema-van der Wissel, Hermine Gertrude

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2006

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Roelfsema-van der Wissel, H. G. (2006). *De gezondheidszorg in de Noord-Nederlandse koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid tussen 1818 en 1859*. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

6

Medicijnen

6.1 De inkoop van geneesmiddelen

Zoals al bleek, ontbrak het de koloniale gezondheidszorg in de beginjaren aan structuur en richtlijnen. Dit gold ook voor de aankoop van geneesmiddelen. Deze werden aanvankelijk naar behoefte en op eigen gezag door de geneesheren aangeschaft. Zo leverde bijvoorbeeld apotheker J. Revius in Zwolle tussen 1826 en 1829 voor f.1199,621/2 aan medicamenten aan de koloniale apotheek in Ommerschans¹. De apotheek in Veenhuizen werd bevoorradt door de al eerder genoemde apothekers S. van Roijen in Groningen en W.A. Dibbits in Assen. Die in Ommerschans werden uit Zwolle of Meppel gehaald en de geneesheer in Frederiksoord liet de medicijnen uit Steenwijk komen². Deze vrijheid van handelen bleek zowel aanleiding tot misbruik te geven als de uitgaven aan de gezondheidszorg op te drijven. Om hieraan een einde te maken, stelde directeur Visser een zevental regels op, die op 4 december 1827 door de PC werden bekrachtigd. Hierbij werd op de uitgaven aan medicamenten bezuinigd door een abonnementsstelsel voor lagere ambtenaren en kolonisten in te voeren. Onwettige uitgifte van geneesmiddelen door geneesheren moest worden voorkomen, door hen het bezit van een particuliere praktijk en een huisapotheek te verbieden. Ook werden er nu maatregelen genomen om het verbruik van geneesmiddelen te kunnen controleren. Voortaan dienden de geneesheren één maand voor elk trimester een lijst met de benodigde artikelen bij de directeur in te leveren. Deze stuurde de aanvragen vervolgens naar de PC in Den Haag, die voor de levering en het vervoer zou zorgen³. Helaas is niet precies na te gaan, waar en wanneer de PC de bestellingen plaatste. Bij de laatste inventarisatie van de archieven van de Maatschappij van Weldadigheid is de financiële administratie grotendeels vernietigd⁴. Voorts wordt in de correspondentie doorgaans alleen gesproken van 'de medicijnen uit Den Haag', waarbij zowel in 1829 als in 1858 de naam valt van het rijksmagazijn van geneesmiddelen aan het Lange Voorhout in Den Haag⁵. Uit het onderzochte materiaal wordt wel duidelijk, dat na 1848 de medicamenten voornamelijk werden betrokken van J. Mouton en Zonen in Den Haag. De prijzen van de zelfbereide medicijnen in Ommerschans werden dan ook berekend volgens de prijscouranten van deze firma en van Brocades en Stheeman in Meppel⁶. Op Hamers verzoek kwamen de benodigde drogerijen of gedroogde kruiden van de Weduwe Dommer en Co uit Amsterdam⁷. De PC handhaafde Mouton en Zonen als leverancier, hoewel gebleken was, dat de produkten van Brocades en Stheeman over het algemeen veel goedkoper waren⁸. Zo leverde de Haagse firma in 1852 voor een bedrag van f.1.818,65 1/2, inclusief de grondstoffen voor Ommerschans, aan de Maatschappij⁹.

Met een periodieke aanvoer en vaste leveranciers leek de PC de medicijnvoorziening goed geregeld te hebben. Dit was echter geenszins het geval. Want met name de grote afstand, die de geleverde waar moest afleggen, noodzaakte herhaaldelijk tot

tussentijdse aankopen in de nabijheid van de verschillende koloniën. Zo werd op de begroting van 1838 dan ook voor de naar Veenhuizen te zenden geneesmiddelen een bedrag van f.3200 gezet, terwijl de tussentijdse aankopen op f.850 werden geschat¹⁰.

6.2 Het vervoer van medicijnen

De medicijnen uit Den Haag werden tot 1848 vrijwel uitsluitend per schip vervoerd en kwamen na een langdurige reis over de Zuiderzee en via Zwolle en Meppel tenslotte in de verschillende koloniën aan. In 1840 kreeg schipper B. Worst toestemming voor de beurtvaart tussen Meppel en Veenhuizen. Het vertrek van het schip zou in Meppel iedere vrijdagmorgen en in Veenhuizen elke dinsdagmorgen plaats hebben. De aankomst in Veenhuizen zou 's avonds worden aangekondigd met hoorn- of trompetgeschal. Na aflevering van de goederen bij het eerste gesticht zou het vaartuig vervolgens het tweede en het derde gesticht aandoen. Het inladen van de goederen zou op maandagmorgen gebeuren, waarbij het verboden was om tijdens het laden en lossen tabak te roken¹¹. Uiteraard gaf deze manier van transport vooral in de winter problemen. Wanneer kanalen en vaarten bevroren waren, kon het soms weken duren voordat de medicamenten arriveerden. Zodoende ontstond bijna elk jaar tijdens dit seizoen gebrek aan medicijnen en volgden er verzoeken om ze in de nabijheid te mogen kopen. Om de komst te bespoedigen werden de manden, waarin de geneesmiddelen gewoonlijk werden verpakt, met wagens uit Zwolle of Meppel opgehaald of van daaruit met een diligente meegegeven.

Hoewel het vervoer per schip gebruikelijk bleef, werd er na 1847 tijdens de wintermaanden vaker gebruik gemaakt van het vervoer over de weg. Zo liet de PC in januari 1848 aan Van Konijnenburg weten, dat de medicijnen van Mouton en Zonen voor Veenhuizen waren meegegeven met wagens van Van Gend en Loos, die leeg terugkwamen uit Amsterdam¹².

De grote afstand, de lange reis, die tussen de acht en veertien dagen duurde, de wijze van verpakking, het veelvuldig overladen en de gebruikte transportmiddelen deden afbreuk aan de kwaliteit van de geneesmiddelen. Afhankelijk van het seizoen kon de waar grotendeels bevroren of verdroogd zijn en vooral het glaswerk was dikwijls gebroken. Verder ontbraken er regelmatig enkele artikelen aan de zending. Afgezien van deze klachten, was het vooral de wijze van aanvragen, waartegen de geneesheren van meet af aan protesteerden. Het was immers onmogelijk om al een maand van tevoren de hoeveelheid benodigde medicijnen voor het komende trimester of kwartaal in te schatten. Het was onvoorspelbaar welke ziekten zich zouden voordoen en of er ook sprake zou zijn van epidemieën¹³. Vandaar dat Ranneft in zijn functie als chef van de geneeskundige dienst de PC er op wees, dat ook tussentijdse bestellingen dit probleem niet oplosten. In die gevallen kwamen de medicijnen uit Den Haag vaak te laat ter plaatse en waren dan soms zelfs niet eens meer nodig. Daarom zou toestemming voor aankopen in de buurt eigenlijk regel moeten worden¹⁴. Maar ook in de op 25 januari 1848 bekrachtigde reglementen zou niet van het gevolgde beleid worden afgeweken. De PC wilde door nauwlettende controle het medicijngebruik en daarmee de uitgaven in de hand houden. In artikelen werd er nogmaals op gewezen om de grootste spaarzaamheid te betrachten en geen kostbare middelen te gebruiken, wanneer er goedkopere alternatieven in de apotheken voorhanden waren¹⁵.

6.3 De magazijnen van geneesmiddelen

Na aankomst uit Den Haag werden de medicijnen opgeslagen in de drie koloniale magazijnen. In tegenstelling tot Veenhuizen lagen die van Frederiksoord en Ommerschans in de nabijheid van de apotheken. In Veenhuizen grensde deze bewaarplaats aan de woning van de geneesheer bij het eerste gesticht. Deze ruimte was alleen toegankelijk via zijn huis en hij was dan ook verantwoordelijk voor het beheer van de opgeslagen geneesmiddelen. Visser, die in april 1834 het magazijn inspecteerde, bemerkte echter, dat deze situatie verre van ideaal was. Omdat de voorraad onbekend was en de middelen zonder bewijs aan de apotheker werden geleverd, leidde dit gemakkelijk tot ondoelmatige aanvragen en tot misbruik. Om dit voortaan te voorkomen, werd op 26 november van dat jaar de kolonist A.F. van Son tot magazijnmeester aangesteld. Hij kreeg de opdracht om alle in- en uitgaande goederen nauwkeurig in een magazijnboek bij te houden. Voorts diende er eenmaal per jaar, eerst op 31 december en in latere jaren op 1 mei, een volledige inventarisatie plaats te hebben in het bijzijn van de verantwoordelijke geneesheer en bijvoorbeeld de adjunct-directeur. Een in de buitenmuur aangebrachte deur verschafte nu directe toegang tot het magazijn¹⁶.

Tot de artikelen, die in Veenhuizen in grote hoeveelheden werden ingeslagen behoorden onder meer bloedzuigers en levertraan. Alleen al in 1839 werden er 4.500 bloedzuigers gebruikt. Vandaar dat Van Konijnenburg er bij de geneesheren in Veenhuizen op aandrang om hiermee wat zuiniger om te gaan¹⁷. Dit was in 1858 ook het oordeel van dr. Westerhoff, toen deze ontdekte, dat er in 1856 in Veenhuizen en Ommerschans respectievelijk f.381 en f.80,50 aan bloedzuigers was besteed. Volgens hem was dit buitensporig voor een schraal gevoede bevolking, waaraan weinig dierlijk voedsel werd verstrekt¹⁸. De betreffende geneesheren meenden deze aantijging echter te moeten weerleggen. H.H. Bisschop opperde, dat hij dat jaar 1.740 bloedzuigers had gebruikt en ook nog 70 aderlatingen had verricht en dat de gestichtbevolking dus niet zo 'bloed-arm' was¹⁹. Hamer verklaarde de applicatie van bloedzuigers juist toe te passen bij het grote aantal, jonge, sterk volbloedige en zeer goed gevoede personen in Ommerschans

en bij veel kinderen, die erg vatbaar waren voor ontstekingsziekten²⁰. Zoals nog zal blijken, nam het gebruik ervan als bestrijdingsmiddel tegen diverse kwalen in de loop der jaren steeds meer toe.

Een ander veel gebruikt artikel was levertraan voor de kindergestichten, dat eveneens steeds vaker werd toegepast. Op het eerste gesticht bedroeg het verbruik ervan in 1850 per maand 35 kannen (35 liter). Drie jaar later

afb. 16 Aderlaatmateriaal, een armbekken, aderlaatmesjes of vlijmen en een kopsnepper en kopglas

was deze hoeveelheid verdubbeld tot 70 kannen per maand. Hierop werd niet bezuinigd. Van Konijnenburg was het namelijk met geneesheer Huber eens, dat het hier een uitstekend geneesmiddel betrof²¹. Daarom werd de levertraan nu in grote vaten van 120 kannen, wat voordeliger was, uit Amsterdam aangevoerd en in het magazijn ondergebracht²².

De kwaliteit van de in het magazijn opgeslagen goederen bleef niet constant, doordat vooral het weer er invloed op had. Artikelen werden onbruikbaar door vorst, vocht of door uitdroging. Ook andere oorzaken noodzaakten tot het afvoeren van medicamenten. Dit bleek ook uit het inspectierapport van Hamer, die in juli 1857 in opdracht van Van Konijnenburg het magazijn in Veenhuizen controleerde. Hij werd hierin bijgestaan door de toenmalige chef J.J.W. Voorhorst, de magazijnmeester en een knecht. Hierbij constateerde hij, dat er verscheidene medicijnen bedorven waren door te lange of door foutieve bewaring. Van sommige artikelen was de voorraad te groot, terwijl vrijwel alle potten met extracten en zalven, die met blazen waren afgesloten, door de muizen waren aangevreten. Om dit euvel te voorkomen adviseerde Hamer om een apparaat te maken met glazen poten, zodat de muizen er niet tegenop konden klimmen. De tonnetjes met poeders, die niet goed afgesloten konden worden, dienden vervangen te worden door wijdmondse stopflessen²³. Dr. Westerhoff, die een jaar later ook dit magazijn beoordeelde, had nog meer kritiek. Vooral de locatie keurde hij af. Door de geneesmiddelen onder het pannendak op te slaan werden ze 's winters te vochtig en 's zomers te droog. Daarom raadde hij aan om de zalven en spiritualiën in een kelder en de overige medicijnen in een droog en luchtig vertrek onder te brengen. Verder vond hij de voorraad veel te groot en het aantal soorten te overdadig. Deze 'weelde aan medicijnen' was allesbehalve passend voor een armeninrichting²⁴. Het weerwoord van Van Konijnenburg luidde, dat het te bezwaarlijk was om het magazijn elders onder te brengen. Ondanks het pannendak, dat overigens wel afgeschoten was, bleef het magazijn droog, luchtig en zindelijk genoeg. Wel werd toegegeven, dat er middelen lagen, die best gemist konden worden. Doch dit was voornamelijk het gevolg van de veelvuldige wisseling van geneesheren. Om deze reden had Hamer het afgelopen jaar de voorraad dan ook onderzocht en voortaan zou een dergelijke jaarlijkse inspectie de kwaliteit kunnen waarborgen²⁵.

6.4 De uitgifte van geneesmiddelen

Een volledig overzicht van het jaarlijkse aantal uitgegeven recepten is niet te geven, omdat de receptenboeken niet bewaard zijn gebleven. Wel kan gebruik worden gemaakt van gegevens, die voorkomen in de verslagen van de chefs van de geneeskundige dienst K.J. Schünlau en J.E. Ranneft²⁶.

De volgende tabellen bevatten de cijfers van de receptenbereiding over twee jaren in Veenhuizen en deze zijn afkomstig van Schünlau. Om een beter inzicht te krijgen in het medicijngebruik, zijn hieraan het inwonertal en het jaarlijkse aantal behandelingen toegevoegd.

<i>1841</i>	aantal inwoners op 31 dec.	aantal behandelingen	aantal recepten
	het eerste gesticht: 1.678	1.634	4.594
	het tweede gesticht: 2.151	1.923	13.968
	het derde gesticht: 1.434	1.348	4.780
	totaal 5.263	4.905	23.342

<i>1842</i>	aantal inwoners op 31 dec.	aantal behandelingen	aantal recepten
	het eerste gesticht: 1.964	1.906	4.129
	het tweede gesticht: 2.179	2.309	15.319
	het derde gesticht: 1.930	1.466	4.712
	totaal 6.073	5.681	24.160

Het betreft hier overigens een rustige periode, dat wil zeggen, dat er in die jaren geen sprake was van algemeen heersende ziekten of van een epidemie.

Uit deze getallen zijn enige conclusies te trekken. Uiteraard steeg het aantal recepten naarmate de gestichtbevolking toenam. Opvallend is echter het grote medicijngebruik in het tweede gesticht, waar de bedelaars gehuisvest waren. Zoals nog ter sprake zal komen, had dit verschijnsel te maken met de meestal zeer slechte conditie van deze groep kolonisten. Wanneer het aantal behandelingen met de hoeveelheid recepten wordt vergeleken, dan blijkt, dat de patiënten ongeveer vier voorschriften per persoon ontvingen. Dit hangt samen met de gehanteerde behandelingsmethode, waarbij voor de bestrijding van een kwaal vaak meerdere samengestelde middelen werden gebruikt.

De volgende tabel geeft de onderlinge verdeling van medicijnen tussen de verschillende tot het gesticht behorende bevolkingsgroepen weer. Het is een overzicht van de gereedgemaakte recepten in Ommerschans in 1853. Ook in dat jaar waren er geen algemeen heersende ziekten of epidemieën. Op het inwonertal van gemiddeld 2.425 bedroeg het aantal behandelingen 986, waarvan er 89 personen overleden²⁷.

Gereedgemaakte recepten in Ommerschans in 1853;

	hospitaal mannen	hospitaal vrouwen	gesticht	niet geabon. ambtenaren	geabon. ambt.	Wal bew.	totaal
januari	1.647	993	277	27	321	131	3.396
februari	1.694	886	295	12	333	75	3.295
maart	1.944	1.001	333	27	341	98	3.744
april	1.965	963	247	14	306	94	3.589
mei	1.629	1.289	247	23	368	71	3.627
juni	1.228	1.212	189	8	380	36	3.053
juli	1.252	829	213	7	351	34	2.686
augustus	1.234	789	198	2	340	53	2.616
september	1.142	661	173	-	299	97	2.372
oktober	1.486	564	206	18	216	86	2.576
november	1.413	476	220	4	286	54	2.453
december	1.525	514	238	5	271	33	2.586
totaal	18.159	10.177	2.836	147	3.815	862	35.993

Deze getallen laten zien, dat verreweg de meeste medicijnen ten goede kwamen aan de in het hospitaal opgenomen zieken. Als verklaring voor het daarentegen lage aantal uitgeschreven middelen voor niet-geabonneerde ambtenaren kan worden opgemerkt, dat dit niet alleen een kleine groep personen betrof, maar dat zij ook gebruik konden maken van geneeskundige hulp van buiten de kolonie. Wat vooral opvalt, is het enorme aantal uitgegeven recepten. Dit duidt erop, dat er kennelijk van enige beperking in het medicijngebruik geen sprake was. Hoewel de PC nauwgezet controleerde en regelmatig aandrang op matiging, golden haar afwijzingen toch voornamelijk voor te grote hoeveelheden en voor te kostbare medicijnen. In het bijzonder in tijden van epidemieën, zoals bijvoorbeeld van de cholera, werd geen middel onbenut gelaten om het aantal slachtoffers zo klein mogelijk te houden. Het lag dan ook voor de hand, dat dr. Westerhoff in 1858 vooral bezwaren had tegen het veel te grote medicijnverbruik. Aangezien de geneesheren dit zelf ook niet ontkenden, was hij van oordeel, dat hierop drastisch bezuinigd moest worden²⁸. De voorgedrukte aanvraaglijst voor geneesmiddelen, die in 1838 al uit 286 artikelen had bestaan, was inmiddels uitgegroeid tot 438 soorten, waaruit kon worden gekozen. Volgens Westerhoff stond dit in geen verhouding tot de hoeveelheid, die de verschillende provinciale lijsten voor geneeskunstbeoefenaren ten plattelande voorschreven. Op het platteland werden immers ook gegoede en zelfs rijke patiënten behandeld, terwijl er in de koloniën alleen maar armen waren. Hij had ondertussen op de lijst van de Maatschappij al 169 artikelen doorgestreept, maar dan bleven er ten opzichte van de provinciale lijsten nog te veel over²⁹. Daarom was verdere aanpassing van de lijst noodzakelijk. In augustus 1859 liet Van Konijnenburg aan Mackay weten, dat hij voor het vereenvoudigen van de lijst de verschillende geneesheren had geraadpleegd. Onderling waren de heren het niet eens geweest over de te schrappen artikelen. Hamer had hem echter geadviseerd om de lijst, die hij had opgesteld, in te voeren. Deze bevatte 131 artikelen en kon als voldoende voor alle koloniën worden beschouwd³⁰.

6.5 De zelfbereiding van medicijnen in Ommerschans

Het besluit om in Ommerschans zelf geneesmiddelen te gaan bereiden, bleek een goede beslissing te zijn geweest. In 1852 leverde dit al een winst op van f.1.300. Het rapport over de resultaten in Ommerschans over 1853 geeft weer, op welke manier de winst werd berekend³¹.

Inlevering aan het magazijn van bereide geneesmiddelen	f. 2065,08
Daartoe is gebruikt aan ingrediënten	f. 757,98 1/2
Met bijvoeging van geneesmiddelen tot verdere Tezamenstelling voor	f. 44,52
Onkosten volgens opgaaf van de geneesheer	
Aan tractementen	f. 152
Aan loon van bedienden	f. 15
Turf	f. 12
Wijder zoude hier nog moeten gebragt worden voor	
Algemeene onkosten onderhoud en slijtage van	
Utensilia 't welk alsnu wordt gebragt voor	
Memorie	..... f. 981,50 1/2
Waaruit blijkt eene winst van	f. 1083,57 1/2

In de volgende jaren namen de winsten geleidelijk toe³². De door Hamer aangelegde kruidentuin leverde hieraan ook een kleine bijdrage en bracht in 1856 voor f. 72,79 aan ingrediënten op³³. De prijzen van de 105 in Ommerschans geproduceerde artikelen werden elk jaar op 1 mei vastgesteld. Als richtlijn golden hierbij de prijzen van de grondstoffen, die Mouton berekende en van die welke vermeld werden in de prijscouranten van Brocades en de firma de Weduwe Dommer³⁴.

Zoals al eerder werd vermeld, keurde Westerhoff om meerdere redenen in 1858 de medicijnenproductie in Ommerschans af. Doch dankzij de grote voordelen, die dit opleverde, bleef ook na de scheiding van de koloniën in 1859 deze voorziening, die later 'Pharmaceutisch laboratorium' werd genoemd, voor de rijksgestichten Veenhuizen en Ommerschans bestaan³⁵.

Noten

1. RAD, archieven MvW, inv.nr. 95, 3 januari 1829 nr. 7a
2. Idem, inv.nr. 116, 1 juli 1831 nr. 1132, inv.nr. 181, 24 februari 1837 nr. 397, inv.nr. 118, 20 september 1831 nr. 1664.
3. Idem, inv.nr. 88, 6 november 1827 nr. 429a.
4. Van der Zeijen e.a., *Inventaris van de archieven van de Maatschappij van Weldadigheid 1818-1859*, 273.
5. RAD, archieven MvW, inv.nr. 96, 9 april 1829 nr. 601, inv.nr. 886, 22 april 1858 nr. 1.
6. Idem, inv.nr. 602, 18 januari 1848 nr. 24, inv.nr. 712, 11 november 1851 nr. 16, inv.nr. 777, 9 mei 1854 nr. 7.
7. Idem, inv.nr. 709, 24 september 1851 nr. 6.
8. Idem, inv.nr. 700, 5 juni 1851 nr. 1.
9. Idem, inv.nr. 742, 5 januari 1853 nr. 3.
10. Idem, inv.nr. 193, 20 december 1837 nr. 2948.
11. RAD, archieven MvW, inv.nr. 978, 3 februari 1840 nr. 7.
12. Idem, inv.nr. 602, 18 januari 1848 nr. 24.
13. Idem, inv.nr. 95, 27 februari 1829 nr. 125a, inv.nr. 147, 9 april 1834 nr. 692, inv.nr. 642, 13 juni 1847 nr. 17.
14. Idem, inv.nr. 642, 13 juni 1849 nr. 17.
15. Idem, inv.nr. 602, 28 september 1847 nr. 25, art. 55 tot 62.
16. Idem, MvW, inv. nr. 148, 14 april 1834 nr. 732, inv.nr. 176, 20 september 1836 nr. 1911.
17. Idem, inv. nr. 235, 15 september 1840 nr. 2, inv.nr. 241, 18 maart 1841 nr. 2. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 234: Het gebruik van bloedzuigers was enorm gestegen door de invloed van de Fransman Francois Joseph Victor Broussais (1772-1838). Deze propageerde het gebruik van bloedzuigers als ontstekingsremmend middel. Zo kon vooral gastritis of ontsteking van de maagwand uitstekend bestreden worden door plaatselijke bloedonttrekkingen met behulp van bloedzuigers.
18. Idem, inv.nr. 910, 21 maart 1859 nr. 1
19. Idem, inv.nr. 910, 21 maart 1859 nr. 3.
20. Idem, inv.nr. 910, 21 maart 1859 nr. 4.
21. Idem, inv.nr. 693, 28 maart 1851 nr. 13, inv.nr. 793, 12 december 1854 nr. 1.
22. Idem, inv.nr. 764, 19 oktober 1853 nr. 15.
23. Idem, inv.nr. 867, 17 augustus 1857 nr. 11.
24. Idem, inv.nr. 910, 21 maart 1859 nr. 1
25. Idem, inv.nr. 991, algemene jaarverslagen 1837-1858; 1858, 63.

26. RAD, archieven MvW, inv.nr. 261, 22 maart 1842 nr. 710 en 10 juli 1842 nr. 7, inv.nr. 278, 2 september 1843 nr. 7, inv.nr. 307, 18 februari 1845 nr. 9 en 26 juli 1845 nr. 10.
27. Idem, inv.nr. 780, 22 juni 1854 nr. 3.
28. Idem, inv.nr. 910, 21 maart 1859 nr. 1.
29. Volgens Westerhoff was het aantal artikelen op deze lijsten; Friesland: 153, Groningen: 132, Drenthe: 178, Overijssel: 182, Gelderland: 104, Utrecht: 137, Noord-Holland: 207, Zuid-Holland en Den Haag: 206, Dordrecht: 229, Zeeland: 145 en Noord-Brabant: 105.
30. Idem, inv.nr. 924, 9 september 1859 nr. 6.
31. Idem, inv.nr. 772, 27 februari 1854 nr. 8.
32. Deze bedroegen in 1854; f.1.153,78, in 1855; f.1.055,20, in 1856; f.1.060,70 1/2, in 1857; f.1.291,19 en in 1858; f.1.401,52.
33. RAD, archieven MvW, inv.nr. 853, 24 februari 1857 nr. 1.
34. Idem, inv.nr. 777, 9 mei 1854 nr. 7.
35. Idem, inv.nr. 214, jaarverslag 1863.